

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З НЕДИФЕРЕНЦІЙОВАНИМИ ТИПАМИ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ПАРАТАКСИСОМ І ГІПОТАКСИСОМ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Михайло Ковальчук

У статті виділено структурно-семантичні моделі складних речень з недиференційованими типами зв'язку в старобуковинській мові. Ці синтаксичні одиниці у процесі формування системи складного речення відображають сталу і динамічну перехідність в межах наявних типів синтаксичного зв'язку між предикативними компонентами.

Проблема визначення синтаксичного зв'язку у складних реченнях і, відповідно, їх класифікації вирішувалась у синтаксичній науці шляхом традиційної диференціації на сурядний і підрядний зв'язок, окремо розглядалися конструкції, у яких відсутні формальні засоби зв'язку між предикативними частинами, – безсполучникові складні речення [1-10 та ін.]. Попри це, чимало питань, які стосувалися загальнотеоретичних проблем синтаксису складного речення, серед них і загальноприйнята і застосовувана щодо всіх синтаксичних одиниць (зокрема, сполучникових та безсполучникових складних речень) концепція визначення синтаксичного зв'язку на основі сполучників, залишалася не до кінця вирішеними. Розв'язання цих проблем було поставлено в основу монографічного дослідження складних безсполучникових речень старобуковинської мови [11], результатом якого, зокрема, було обґрунтоване виділення серед складних речень, окрім сурядних і підрядних, речень з двобічно-дворядним зв'язком та недиференційованими типами зв'язку.

Визначальними класифікаційними критеріями аналізу перехідних складних речень в старобуковинській мові є тип семантико-синтаксичної взаємодії предикатів складових компонентів і відповідна форма синтаксичного зв'язку, монопредикативність-поліпредикативність складного речення, лексичні конкретизатори, порядок розміщення предикативних компонентів. Відповідно до зазначених класифікаційних показників граматичні моделі речень з недиференційованими типами зв'язку визначаються в межах паратактичних і гіпотактичних відношень як перехідні між сурядністю – підрядністю / дворядністю. Парадигму складних структур з недиференційованими типами зв'язку між паратаксисом і гіпотаксисом у старобуковинській мові складають речення з єднально-означальною семантикою та речення з відносно-репродуктивною семантикою.

Речення з єднально-означальною семантикою, функціонуючи в старобуковинській мові як безсполучникові структури з сурядними єднальними відношеннями, у процесі розвитку мови поступово оформили підрядний відносний зв'язок і, таким чином, стали одним із етапів синтаксичної деривації сполучникових складнопідрядних речень з означальними відношеннями. В основу типології моделей єднально-означальних речень покладено насамперед граматичні розряди співвідносних займенників, які семантико-синтаксично взаємодіють із опорним субстантивом у препозитивному компоненті аналізованих конструкцій. Така взаємодія співвідносних синтаксем полягає в граматичному узгодженні опорного субстантиву і співвідносного займенника-антецедента. Відповідно визначальною формою синтаксичного зв'язку в єднально-означальних реченнях є семантико-синтаксичне узгодження. На основі зазначених класифікаційних критеріїв складні речення з єднально-означальною семантикою в старобуковинській мові поділяються на три граматичні моделі: 1) речення з особовим займенником-антецедентом; 2) речення із вказівним займенником-антецедентом; 3) речення з відносним займенником-антецедентом.

Єднально-означальні речення першої граматичної моделі найбільш узагальнено фіксують семантико-синтаксичну взаємодію предикативних компонентів через предметно-узагальнену семантику особового займенника, а також семантико-

синтаксичну однотипність предикатів складових частин. Граматичні ознаки підрядного відносного зв'язку проявляються в узгодженні форм опорного субстантиву і співвідносного з ним особового займенника (зазначені співвідносні синтаксеми виділено – М. К.):

Сей есть сынъ мой возлюбленнѣй, и немъ же благоволихъ. (ІГ, с.79)

У реченнях з вказівним займенником-антецедентом означальні відношення між предикативними компонентами увиразнюються, оскільки співвідносний вказівний займенник прикметникового типу щодо опорного субстантиву у загальному контексті складного речення виконує функцію означення:

Изгнах горда аггела из райского края , - в том Натуру Людскую вомѣстити маю (ЦНЛ, с.269)

Третя граматична модель речень з єднально-означальною семантикою (речення з присубстантивним відносним займенником) фіксує завершальний етап формування підрядного відносного зв'язку. Він полягає у тому, що поступово займенник-дублер опорного іменника занепав і перестав формально вживатися у постпозитивному компоненті аналізованих конструкцій. Як наслідок, у цій частині складного речення відбувся перерозподіл функціональної спеціалізації: відносний займенник-антецедент постпозитивного компонента уже не є означенням, а виступає в ролі суб'єкта або об'єкта дії:

Казани по слѣдствию, явилис в жителя кроловецкого Василя Волошина , який Волошинѣ, о тих сворованних казанах, допросом показал. (ДМ, с.271). – Пор.: ...*Василя Волошина, який* ... засвідчив.

Речення з єднально-означальною семантикою, функціонуючи в староукраїнській мові, позначають динамічну перехідність синтаксичного зв'язку і семантико-синтаксичних відношень між компонентами – від сурядного типу зв'язку з єднальними відношеннями до підрядного типу зв'язку з означальними відношеннями.

Складні речення з відносно-репродуктивною семантикою в староукраїнській мові утворюють другу групу перехідних структур між паратаксистом і гіпотаксистом. Граматичні моделі відносно-репродуктивних речень характеризуються граматичними ознаками всіх наявних типів синтаксичного зв'язку – сурядного, підрядного, дворядного. Це зумовлено узагальненістю семантики співвідносної синтаксеми у відносно-репродуктивних конструкціях. Особливості граматичної перехідності цих речень визначаються, зокрема, функціональною спеціалізацією співвідносної синтаксеми у постпозитивному відносно-репродуктивному компоненті або ж загалом її семантикою в контексті складного речення. На основі граматичних засобів вираження співвідносної синтаксеми в постпозитивному компоненті, яка семантико-синтаксично взаємодіє із змістом препозитивного компонента, виділено чотири граматичні моделі складних речень з відносно-репродуктивною семантикою: 1) речення із співвідносною займенниковою синтаксемою; 2) речення із співвідносною адвербіальною синтаксемою; 3) речення із співвідносним займенниково-іменниковим сполученням синтаксем; 4) речення з імпліцитним співвідносним елементом.

Відносно-репродуктивні речення із співвідносним займенником-прямим об'єктом дії або суб'єктом дії, що складають першу граматичну модель, становлять перехідний тип структур насамперед між сурядністю і підрядністю (співвідносну синтаксему виділено – М. К.):

Хочай и син козацькій, тую ж панщину мусіл робити и плату давати, тоє над козаками было (ЛС, с.46).

Натомість речення із співвідносним займенником-непрямим об'єктом дії мають ознаки сурядного і дворядного зв'язку:

Отвѣща Хмельнѣцкій: что ест рукою сотворено, дабы было не розорено, чесо ради гетманѣ удивися ... (ЛГ, с.66).

Тип перехідності синтаксичного зв'язку у відносно-репродуктивних реченнях другої моделі визначається семантикою співвідносної адвербіальної синтаксеми у контексті складного речення. Так, речення з ознаками з'ясувальних відношень позначають перехідність між сурядністю і підрядністю:

Чубаровский, за Молявкину горелку ... з приказу житного отобралъ осмьдесят копъ, такъ твердилъ Молявка (АСУ, с.95).

Натомість речення з ознаками пояснювальних відношень – між сурядністю і одночасно підрядністю та дворядністю:

... свѣт солнечный на ввес мир сияет, так Милость Божая всѣм ся подаваетъ (ЦНЛ, с.282).

Речення із співвідносним займенниково-іменниковим сполученням синтаксем у функції формального суб'єкта дії, що складають третю модель, характеризуються ознаками сурядності і дворядності:

Въ субботу великоденную у гробу Божого свѣчки ся сами запалили, которое чудо было тамъ звичайное ... (ЗКП, с.842).

Якщо ж іменник у таких випадках виконує функцію об'єкта дії, речення становлять перехідний тип між сурядністю і підрядністю:

А потомъ тот же пленипотентъ позваное стороны знову на консервати апеловаль, которое апеляции ... мы ему не допустили (КПС, с.199).

Четверту модель утворюють відносно-репродуктивні речення з імпліцитним співвідносним елементом: *...и мы маемъ имъ тѣи пен#зи на личьбе положить, писано в Кракове* (Г-ХV, с.44). Відношення між предикативними компонентами у цих конструкціях забезпечуються семантико-синтаксичною взаємодією формально відсутньої, але семантично передбачуваної синтаксеми, яка відтворює виражену попередньою частиною ситуацію, із предикатом відносно-репродуктивного компонента. Така взаємодія проявляється двома граматичними способами: через імпліцитний співвідносний формальний суб'єкт дії – речення фіксують граматичні риси сурядності і дворядності: *И тѣмъ: возми нирекъ бараннихъ ... посѣчи их, налий горѣлкою простою и пережени чрезъ лемъбикъ, ту водку впушай въ уши, ест певне на глухоти* (ЛГП), а також через імпліцитний співвідносний об'єкт дії – у таких реченнях виявлено ознаки сурядності і підрядності: *Бо хто обьителемъ и церквамъ пакоствует: узрит вскорѣ гнѣвъ Божи и нехай памятствуетъ* (КЗ).

Загалом речення з відносно-репродуктивною семантикою в староукраїнській мові позначили сталу граматичну перехідність і, за незначними винятками, фіксуються в синтаксичній системі української мови на сучасному етапі.

Виділені граматичні моделі речень з єднально-означальною семантикою та речень з відносно-репродуктивною семантикою, як і інші складні речення з недиференційованими типами зв'язку, які по-різному позначають граматичну перехідність між наявними типами синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень, можуть стати предметом подальших синтаксичних досліджень.

SUMMARY

COMPOUND SENTENCES WITH UNDIFFERENTIATED TYPES OF CONNECTION BETWEEN PARATASES AND HIPOTASES IN ANCIENT UKRAINIAN

Kovalchuk Mykhailo

In this article the structural-semantic models of compound sentences one parsed with undifferentiated aspects of connection in old Ukrainian. They reflect constant and dynamic transformation within present types of sentence connection between predicative components in the process of formation the system of a compound sentence.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АСУ – Актовая книга Стародубского городского уряда 1623 года. – Черниговь, 1914.
ДМ – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1976.
ЗКП – Копистенський З. Паліодія // Русская историческая библиотека. – СПб, 1878. – Т. 4.
ІГ – Галятовский І. Ключ розуміння. – К.: Наук. думка, 1985.
КПС – Книга Київського підкоморного суду (1584-1644). – К.: Наук. думка, 1991.
ЛГ – Гисторія Г. Граб'янки. – Житомир, 2001.
ЛС – Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1978.
ОЛ – Острозький літописець 1633 р. // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1970.
ОЧБ – Драма про Олексія ... // Хрестоматія давньої української літератури. – К.: Рад. школа, 1967
СА – Сулимовській архивъ. – К., 1884.
ХФА – Филалет Х. Апокрисис 1598 р. // Русская историческая библиотека. – СПб, 1882. – Т. 7, кн. 2.
ЦНЛ – Царство натурі людской // Хрестоматія давньої української літератури. – К.: Рад. школа, 1967.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1958. – Т. 1-2. – 536 с.
2. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
3. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1938. – 511 с.
4. Булаховський Л. А. Українська мова // Вибрані праці: В 5 т. – К., 1977. – Т. 2. – 630 с.
5. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – 623 с.
6. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. – Харків, 1980. – 152 с.
7. Вихованець І. Р. Грамматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
8. Поспелов Н. С. О грамматической природе сложного предложения // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950. – С.321 – 337.
9. Русская грамматика: В 2 т. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 760 с.
10. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
11. Барчук В. М. Складні безсполучникові речення в староукраїнській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1996. – 24с.